

نگاهی به فهرست دستنویس‌های فارسی موجود در انستیتو نسخ خطی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان

○ علی کریمیان

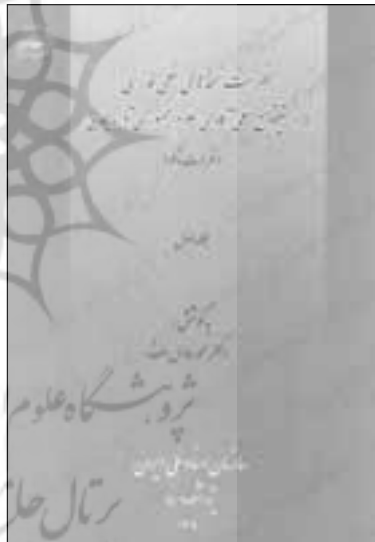
اهمیت کتاب چون یادگاری بی‌زوال و ابدی، از قدیم الایام برای نیاکان دانش‌دوست و فرهیخته ما مشخص و معلوم بود. آنان از همان روزگار در راه بوجود آمدن و تشکل و تکامل این منبع دانش، خدمات زیاد و درخور تحسین انجام داده‌اند. بی‌سبب نیست که آثار خطی فارسی‌زبانان یکی از صفحات گرانبها و با افتخار تمدن قرون وسطی در جهان را تشکیل می‌دهد. بدین سبب گنجینه‌های خطی فارسی که از گذشته تا روزگار ما محفوظ و به ودیعت مانده‌اند، برای محققان و اهل خرد همچون سرچشمه مهم و پرازش درک تاریخ گذشته ایران زمین بشمار می‌روند. از طرفی کتاب سمبل و بیانگر تفکر علمی، روایتها، ادبیات بدیع، مدنیت و تاریخ زبان دانشمندان کشورمان در خدمت به بشریت است. بطوری که در کلام شیخ اجل سعدی شیرازی:

بنی آدم اعضای یکدیگرند

که در آفرینش ز یک گوهرند

چون گوهری گرانبها که برخاسته از اندیشه و سرشت پاک ایرانی و اسلامی منشأ گرفته است، امروزه زینت‌بخش مقر «سازمان ملل متحد» می‌باشد و تو خود حدیث مفصل بخوان زین مجمل. آثار خطی فارسی‌زبانان در تاریخ دوازده قرن گذشته، قریب یازده قرن به شکل دستنویس موجود بوده که تک تک نسخه‌ها حاکی از فصاحت و بلاغت و رنگارنگی کلام شیرین فارسی از قرن‌ها تا روزگار ما را دارد. آثار زیادی از نسخ خطی محفوظ مانده فارسی، در کلیه رشته‌های علوم چون ادبیات، تاریخ، جغرافی، منطق، صرف و نحو، نجوم، ریاضی، هندسه، طب، الهیات و علوم قرآنی آفریده شده است و خیلی از این نسخ نیز در کوران حوادث سیاسی، فرهنگی قرار گرفته یا به علت حبس در خانه بازماندگان مؤلف؛ یورش دشمن و دلایل متعدد دیگر دسترس کاتبان قرار نگرفته و به مرور زمان از بین رفته‌اند.

ولی علی‌رغم آن نسخ زیادی از این آثار تاکنون به شکل

○ فهرست نسخه‌های خطی فارسی در انستیتو نسخ خطی آکادمی جمهوری آذربایجان (فهرست نامگو). به کوشش محمد عادل اف. - تهران: سازمان اسناد ملی ایران، پژوهشکده اسناد، (۱۳۸۰ - ۱۵۵ ص. - وزیری (شمیز) ۷۰۰ تومان. - جلد اول، چاپ اول ۱۰۰۰ نسخه.

عنوان به لاتین:

The Persian Manuscripts Preserved in The Manuscripts Institiutin of Azerbaijan Republic's Academy.

شابک:

ISBN ۹۶۴-۶۱۸۹-۴۵-۸

دستنویس موجود بوده و علاوه بر کتابخانه‌های معتبر کشورمان در دیگر کتابخانه‌ها و آثار خانه‌های کشورهای مختلف جهان، بخصوص کشورهای آسیای میانه و قفقاز نگهداری می‌شود و هم‌اکنون این آثار مکتوب فارسی، نادر، قدیمی و مصور و منقش باعث زیب و زینت و مایه افتخار کتابخانه‌های مشهور شرق و غرب گردیده‌اند. اما مهمتر از همه، آثار موجود در کشورهای تازه استقلال یافته آسیای میانه و قفقاز است که همه آنها کم و بیش طی قرنهای متمادی در قلمرو و نفوذ فرهنگ و ادبیات اسلامی - ایرانی قرار داشتند، گنجینه‌های نفیس و ارزشمندی از کتب خطی وجود دارد که تا قبل از استقلال این کشورها فهرست کامل آنها از دسترس ادب‌دوستان و پژوهشگران ایرانی به دور بوده است. در این راستا استاد محمدتقی دانش‌پژوه در طی سه سفر در سالهای ۱۳۴۸ ش. [برای شرکت در گردهمایی پژوهشی (سمپوزیوم) هنر تیموری به شهرهای مسکو، لنینگراد، سمرقند، تاشکند و بخارا رفته بود، نتیجه این سفر دو مقاله بود که درباره فهرست منابع خط و خوشنویسی، دبیری و نویسندگی در مجله «هنر و مردم» منتشر شده است.] و در ۱۳۵۱/۴/۱۴ ش مجدداً به ایشان ماموریت داده شد که به منظور بازدید از کتابخانه‌ها و موزه‌های شوروی و فهرست‌برداری از نسخ فارسی اهتمام نماید. ایشان در طی این ماموریت در بازدید از کتابخانه‌ها و موزه‌های شهرهای باکو، ایروان، تفلیس، دوشنبه، تاشکند، سمرقند، بخارا، مسکو و لنینگراد از تاریخ ۱۳۵۱/۴/۲۰ به مدت چهار ماه به کشور اتحاد جماهیر شوروی عزیمت کردند بنابراین پس از گرفتن گذرنامه خدمت و کسب اجازه رسمی دو دولت از ۲۱ مرداد ۵۱ عازم مسکو شد و پس از آشنایی با دست‌اندرکاران و دانشمندان آکادمی خاورشناسی و بازدید از کتابخانه لنین از نزدیک با میراث مکتوب فارسی در این گنجینه‌ها آشنا شدند. طبق برنامه تنظیمی از کتابخانه‌های ذیل بازدید کرده و وضعیت نسخ خطی و تعداد نسخه‌های فهرست شده را یادداشت و تعدادی از آنها را نیز فهرست‌نویسی کردند:

- ۱ - کتابخانه بنیاد خاورشناسی لنینگراد. این کتابخانه ۹۹۵۶ نسخه خطی، عربی، فارسی و ترکی داشته که تعداد نسخه‌های فارسی آن ۴۷۹۰ بوده و بسیاری از نسخه‌های ارزنده و تصاویری از روزگار صفوی کتابخانه مذکور رؤیت و یادداشت‌برداری شده، در ضمن ایشان موفق شدند فهرست درن ورزن و بسیاری از مقالات خاورشناسی مندرج در مجله امپراطوری روس را نیز مورد مطالعه قرار دهند.
- ۲ - کتابخانه عمومی لنینگراد. نسخه‌های روزگار صفوی در آنجا به وفور دیده شده و چند نسخه از آن را نیز خوانده و یادداشت کردند که علاوه بر فهرست درن، نسخه‌های دیگر را که بعد از آن فهرست شده نیز وصف شده، تعداد این نسخه‌ها به سه هزار می‌رسیده است.
- ۳ - کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه لنینگراد. تعداد ۱۴۵۷ مجلد کتاب خطی در سه زبان عربی (۶۲۷)، فارسی (۵۸۰) و ترکی (۲۵۰)

- نسخه داشته است.
- ۴ - موزه آرمنیاز. دارای ۲۵ نسخه خطی بوده که از آنها سیاه‌برداری شده.
- ۵ - در بنیاد خاورشناسی تفلیس در مجموع ۱۴۴۵ نسخه خطی اسلامی و ایرانی ترکی و عربی و فارسی وجود داشته که ۶۵۷ نسخه از این مجموعه فارسی، ۲۸۸ ترکی و ۵۰۰ عربی بوده است.
- ۶ - سپس در مسافرتی که به شهر دوشنبه، پایتخت تاجیکستان داشتند. در آن جا نیز برخی از آثار تاریخی مانند مدرسه قدیم حصار شادمان و مزار یعقوب چرخ‌سوزی مفسر عارف دین‌کردند و در ضمن تعدادی از نسخ پنج کتابخانه شهر دوشنبه را فهرست کردند که عبارتند از:
 - بنیاد خاورشناسی فرهنگستان شهر دوشنبه. در ایام بازدید استاد دانش‌پژوه از بنیاد مذکور، چهار جلد فهرست نسخ خطی به چاپ رسیده بود و دو جلد در آن زمان زیر چاپ بوده، علی‌رغم آن تعدادی از نسخ نیز تا آن زمان فهرست نشده بود.
 - کتابخانه فردوسی. بیش از دو هزار نسخه خطی داشته که تنها یک جلد فهرست از آنها منتشر شده، و بیشتر آنها بی‌فهرست مانده.
 - کتابخانه رودکی. در بنیاد زبان و ادبیات، نسخه‌های ارزنده‌ای داشته و شمار نسخه‌های آن ۱۳۵۱ جلد بود.
 - کتابخانه جامی دانشگاه دوشنبه. تعدادی نسخه خطی داشته که تعداد نسخه‌های خطی و چاپی، ایرانی و اسلامی آن جا رو بهم ۱۱۹۸ مجلد بوده است.
 - کتابخانه آرشو سمنوف. در بنیاد فرهنگستان تاجیکستان و شماره نسخه‌های آن ۹۹ بوده است.
 - ۷ - بعد فهرست‌برداری از کتابخانه‌های تاجیکستان، و در این راستا فهرست‌برداری از نسخه‌های خطی چهار کتابخانه شهر تاشکند آغاز کردند.
 - کتابخانه بزرگ بنیاد خاورشناسی فرهنگستان (بیرونی). که بیش از هفده هزار نسخه خطی در سه زبان داشته که چهل هزار نسخه درنه مجلد فهرست و باقی نسخه‌های بسیار که تا آن زمان ناشناخته مانده بود، فهرست نشده.
 - کتابخانه دانشگاه لنین در شهر تاشکند. که در آن برهه در دو جلد فهرست آنها چاپ شده بود.
 - کتابخانه موزه امیرشیرعلی نوایی که هزار نسخه خطی داشته.
 - کتابخانه مسجد طلا شیخ نزدیک اداره امور دینی و مجاور مدرسه دینی آن جا واقع و در این کتابخانه نیز شماره نسخ کهن آن به ۱۹۶۱ مجلد می‌رسیده.
 - سپس دانشگاه‌های سمرقند و بخارا مورد بازدید قرار گرفت و چند نسخه از این دو دانشگاه نیز فهرست‌برداری شد. اما آخرین ماموریت استاد دانش‌پژوه در شوروی بازدید و فهرست‌برداری نسخ خطی

آثار موجود در کشورهای تازه استقلال یافته آسیای میانه و قفقاز که همه آنها کم و بیش طی قرنهای متمادی در قلمرو و نفوذ فرهنگ و ادبیات اسلامی - ایرانی قرار داشتند، گنجینه‌های نفیس و ارزشمندی از کتب خطی وجود دارد که تا قبل از استقلال این کشورها فهرست کامل آنها از دسترس ادب‌دوستان و پژوهشگران ایرانی به دور بوده است

- کتابخانه و موزه‌ای در شهر باکو بوده است.
- ۵ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه رونقی - شهر سبز^۶ (ازبکستان)، به کوشش شادمان بیک و افتان دل‌ارکین‌اف، زیر نظر سیدعلی موجانی، (قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۳۷۷ ش)، ۷۲ صفحه.
- ۶ - فهرست نامگوی نسخ خطی مخزن حمیدسلیمان^۷ (انستیتو شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی) ازبکستان، به کوشش سیدعلی موجانی، زیر نظر دکتر سیدمحمد مرعشی نجفی و دکتر عزیزپولاتویچ قیوم‌اف، (قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، با همکاری دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، ۱۳۷۷ ش)، ۱۱۵۲ صفحه.
- ۷ - فهرست نسخه‌های خطی فارسی انستیتو آثار خطی تاجیکستان (ج دوم)، زیر نظر سیدعلی موجانی، امیرزادان علی‌مردان، علی بهرامیان، جورابیک نذیریف، (تهران: کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره) با همکاری مرکز مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، ۱۳۷۷ ش)، ۳۶۸ صفحه.
- ۸ - فهرست نسخ خطی فارسی انستیتو شرق‌شناسی (ابوریحان بیرونی فرهنگستان علوم ازبکستان) (جلد اول)، زیر نظر سیدعلی موجانی، علی بهرامیان، عصام‌الدین ارون بایف، شاه‌نیازموسایف (قم: انتشارات کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره) با همکاری مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی (وزارت امور خارجه) و انستیتو شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی «ازبکستان»، ۱۳۷۸ ش)، ۲۴۱ صفحه.
- ۹ - فهرست نسخه‌های خطی فارسی انستیتو آثار خطی تاجیکستان (ج سوم)، زیر نظر نظرعلی بهرامیان، سیدعلی موجانی، به کوشش امیرزادان علی‌مردان، یونس کرامتی، قدرت ایلیچی بیک، بشیر یاقمورلی، (قم: انتشارات کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره) با همکاری مرکز مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، ۱۳۷۹ ش)، ۳۳۸ صفحه.
- ۱۰ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دولتی روسیه (لنین)^۸ (بخش اول)، زیر نظر علی بهرامیان، (قم: انتشارات کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، با همکاری مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ۱۳۷۹ ش)، ۵۲ صفحه.
- کتابخانه و موزه‌ای در شهر باکو بوده است.
- گنجینه فرهنگستان باکو. تعداد نسخ خطی و چاپی این گنجینه ۴۱۵۴۷ جلد بوده است.
- موزه تاریخ ادبیات نظامی. در آن‌جا نیز تعدادی نسخه خطی و چند اثر باستانی دیگر داشته که فهرست‌برداری شده.
- استاد دانش‌پژوه در شهریور ۱۳۵۵ ش برای سومین بار به کشور شوروی رفت و در این ماموریت مسافرتی به شهرهای مسکو، باکو و عشق‌آباد داشتند. اطلاعاتی که درباره نسخ خطی در این سفر و سایر سفرهای خود در آسیا، اروپا و آمریکا بدست آوردند مایه تبیین سه مجلد (دفتر ۸، ۹ و ۱۰ نشریه انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد گردیده که در این بین مجلد (دفتر ۸) درباره نسخ و تعدادی از فهرست توصیفی نسخ خطی مراکز یاد شده ارائه گردیده.^۱
- اما در طی دهه اخیر به همت مراکز علمی و فرهنگی تعداد قابل توجهی از فهرس نسخ خطی فارسی موجود در کشورهای آسیای میانه و قفقاز تهیه شده و امروزه در کشورمان، در چند جلد به زیور طبع آراسته گردیده که در این مقال با رعایت تقدم تاریخ چاپ در ذیل می‌آید:
- ۱ - مجموعه نسخ خطی فارسی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان (تاشکند)^۲، زیر نظر پروفیسور سیمونوف آ. آ. مترجم: عارف رمضان (تهران: نشر سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۵ ش)، ۳۵۴ صفحه.
- ۲ - فهرست نسخه‌های فارسی موجود در کتابخانه‌های عمومی دولتی سالتیکوف - شدرین،^۳ به اهتمام کاستیکووا، گ. ی. مترجم: عارف رمضان، (تهران: نشر سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۵ ش)، ۲۰۰ صفحه.
- ۳ - فهرست نسخه‌های خطی موجود در ولایت بدخشان تاجیکستان،^۴ مترجمان: قدرت بیک ایلیچی بیک و سیدنور شاه خماروف، زیر نظر سیدعلی موجانی، (قم: کتابخانه بزرگ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۳۷۶ ش)، ۱۴۰ صفحه.
- ۴ - فهرست نسخ خطی فارسی انستیتوی آثار خطی تاجیکستان^۵ (ج اول)، زیر نظر سیدعلی موجانی و امیرزادان علی‌مردان، (تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۶ ش)، ۳۷۶ صفحه.

مهمترین فعالیت کارشناسان علمی انستیتو، بررسی نسخه‌های خطی و تهیه و تنظیم فهرس نسخه‌های خطی می‌باشد که براساس زبان تفکیک گردیده است و تاکنون دو جلد از فهرس نسخه‌های فارسی با توضیحات مفصل به زبان روسی منتشر شده است. فهرست حاضر جلد یکم فهرست نامگوی نسخه‌های فارسی است که بطور مختصر تهیه و تنظیم گردیده است

یافت و متصدیان درصدد تأسیس کانون مستقلی گردیدند. بطوری که با گسترش فعالیت انستیتوی نامبرده در حال حاضر بیش از پنجاه هزار نسخه‌های خطی، کتب چاپ سنگی، کتاب‌های مرجع و آرشو سی و دو تن از روشنفکران و نویسندگان اواخر سده نوزده و اوایل سده بیستم آذربایجان به زبان‌های آذربایجانی، ترکی، فارسی، عربی در رشته‌های گوناگون علوم جمع‌آوری و نگهداری می‌شود.

مجموع نسخه‌های خطی این مرکز در حدود دوازده هزار نسخه می‌باشد که بیش از بیست و پنج هزار کتاب و رساله را شامل می‌شود. مجموعه نسخه‌های چاپ سنگی نیز بالغ بر دوازده هزار نسخه است.

همچنین روزنامه و مجلاتی که در اوایل سده بیستم در آذربایجان و کشورهای همجوار منتشر می‌شده جزو ذخایر انستیتوی مذکور می‌باشد، و نیز مجموع آثار و رساله‌های نسخه‌های فارسی بالغ بر شش هزار می‌باشد.

پیش‌زمینه چاپ کتاب نسخه‌های خطی آذربایجان

در پی تفاهم‌نامه همکاری متقابل فرهنگی بین دو کشور جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان در سال ۱۳۷۳ شمسی، و توافق آقایان مهندس سیدحسن شهرستانی، رئیس وقت سازمان اسناد ملی ایران، با دکتر الدار سالایف رئیس وقت انستیتوی نامبرده و در طی دو سفر، آقای دکتر کیانوش کیانی هفت‌لنگ، معاونت آرشو سازمان اسناد ملی ایران، به آن کشور بیش از ۴۰۰ متر میکروفیلم و ۵۰۰۰ تصویر اسناد مختلف از آرشوهای حزب کمونیست و انستیتو نسخ خطی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان، به سازمان اسناد ملی ایران منتقل گردید؛ از جمله: فهرست یاد شده می‌باشد که در سال جاری (۱۳۸۰ ش) توسط سازمان اسناد ملی ایران منتشر شده است. باید متذکر گردید که نسخه‌های خطی انستیتوی نسخ خطی آذربایجان براساس ابعاد آنها در مخازن نگهداری می‌گردد. بطوری که ابعاد ۱۳×۱۸ سانتیمتر با حرف "A"، ۱۸×۲۴ سانتیمتر با حرف "B"،

۱۱ - فهرست توصیفی نسخ خطی فارسی کتابخانه ملی (صفرمراد ترکمنباشی) عشق‌آباد، تهیه و تنظیم یوسف قوجق، (قم: انتشارات کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی(ره)، با همکاری مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۰ ش)، ۲۲۶ صفحه.

۱۲ - فهرست نسخه‌های خطی شرقی کتابخانه ملی کیف (اوکراین)، تهیه و تنظیم حامد مزرچی، زیر نظر صفا اخوان، (قم: انتشارات کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی(ره)، با همکاری مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۰ ش)، ۶۰ صفحه.

آخرین فهرستی که در کشورمان به چاپ رسیده «فهرست نسخه‌های خطی فارسی در مرکز انستیتو نسخ خطی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان» است که پس از آشنایی با مرکز نامبرده با فهرست نسخ آن نیز آشنا خواهیم شد.

انستیتو نسخ خطی جمهوری آذربایجان

انستیتوی نسخه‌های خطی به نام محمد فضولی یکی از انستیتوهای وابسته به فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان می‌باشد که از سال ۱۹۵۰ بطور مستقل آغاز نمود و در سال ۲۰۰۰ پنجاهمین سال تأسیس خود را برگزار کرد. در سال ۱۹۲۴ اولین کنگره آذربایجان‌شناسان در باکو برگزار گردید. در این کنگره یکی از مسائل روز، جمع‌آوری و نگهداری نسخ خطی و کتاب‌های چاپ سنگی بود که نمایندگان به آن رأی مثبت دادند.

در ابتدای کار، موزه تاریخ باستان آذربایجان کتابخانه‌های شخصی عباسقلی آقاباکیخانوف، میرزافتحعلی آخونداف، سیدعظیم شیروانی، عبدالغنی افندی خلیصه قاری‌زاده و غیره را جمع‌آوری، سپس همان کتب تحویل بخش نسخه‌های خطی انستیتوی ادبیات و زبان فرهنگستان علوم شد و تا سال ۱۹۵۰ انستیتوی مذکور بخشی از شعبه‌های انستیتوی زبان و ادب آذربایجان بود. در نتیجه ابتیاع نسخه‌های خطی و کتب چاپی سنگی از اهالی، تعداد آنها رو به افزایش

۳۰×۲۴ سانتیمتر با حرف "C" و ابعاد ۴۰×۳۰ سانتیمتر با حرف "D" و نسخه‌های نفیس با حرف "M" در قفسه‌ها چیده شده نگهداری می‌گردد.

مهمترین فعالیت کارشناسان علمی انستیتو، بررسی نسخه‌های خطی و تهیه و تنظیم فهرس نسخه‌های خطی می‌باشد که براساس زبان تفکیک گردیده است و تاکنون دو جلد از فهرس نسخه‌های فارسی با توضیحات مفصل به زبان روسی منتشر شده است. فهرست حاضر جلد یکم فهرست نامگوی نسخه‌های فارسی است که به‌طور مختصر تهیه و تنظیم گردیده است.

در تهیه و تنظیم فهرست مذکور کارشناسان متخصص بخش نسخه‌های فارسی، دکتر محسن نقی‌یف، دکتر نصیب گویشوف، دکتر مهدی مهداوا، فریدون شفایی، حسن آقاجفافی، الدار جمیل‌زاده تحت سرپرستی دکتر رستم علی‌یف زحمات این مهم را تقبل کردند. و ترجمه مختصر (فهرست نامگوی) نسخه‌های فارسی از زبان روسی توسط محسن نقی‌یف، نصیب گویشوف، عارف رمضان‌اف و حسن آقا نجف‌اف انجام گرفته است و به کوشش دکتر محمد عادل‌اف به فارسی ترجمه شده است.

شیوه فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی

برای شناسایی و معرفی نسخ خطی نامبرده (فهارس حاضر)، فهرست توصیفی تهیه شده که در بعضی از فهرست‌ها شناسه‌های نسبتاً جامعی داده شده است مانند: عنوان نسخه، مؤلف، کاتب، خط کتابت، آغاز، انجام، تلخیص، نوع کاغذ، محل کتابت، سال کتابت، قید منحصر بفرد بودن در مورد نسخ نایاب و کتابهای تک نسخه، مشخص کردن کامل یا ناقص بودن نسخه‌ها، زبان نگارش نسخه، تعداد ورق و صفحه، اندازه و قطع کتاب و در نهایت مشخصات جلد نسخ بیان گردیده است، ولی بطور کلی از یک شیوه یکسان پیروی نشده است و در پاره‌ای از فهرست‌ها نیز از جمله: فهرست نسخ خطی جمهوری آذربایجان فقط به «فهرست نامگو» اکتفا شده است. برای هرچه واضح‌تر شدن مطلب چند فهرست را با هم مقایسه می‌کنیم:

- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دولتی روسیه (لنین): فقط ۶۰ عنوان از نسخه‌های خطی این کتابخانه را معرفی کرده و فهرست آن بصورت تحلیلی تهیه شده است.

- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه رونقی (شهر سبز). این کتابخانه ۷۹ عنوان نسخه خطی فارسی داشته که در آن شناسه‌های: عنوان، اثر، آغاز، انجام، کاتب، تاریخ کتابت و تعداد برگ، به ابعاد، ویژگی‌های دیگر: نوع خط، مهرهایی که برحاشیه زده شده، متن به چه زبانی است، در آن مشخص شده است.

- فهرست نسخه‌های خطی موجود در ولایت بدخشان تاجیکستان. شامل ۲۱۵ نسخه خطی می‌باشد و در این فهرست شناسه‌های: شماره، نام کتاب، مؤلف، موضوع، خط، کاغذ، تاریخ کتابت

و محل کتابت، کاتب، تعداد ورق (هر ورق دو صفحه است)، و در صورتی که نسخه‌ای چاپ شده، عنوان چاپ شده و در صورتی که ترجمه شده باشد نیز به زبانهای روسی و انگلیسی آمده است، و در معرفی پاره‌ای از نسخ و رساله‌ها، فصلهای نسخه را مجزا معرفی کرده‌اند. ولی همانطور که در پیشتر گفته شد، از یک شیوه یکنواخت تبعیت نشده مثلاً برای مشخص کردن خط نسخ در این فهرست، از نستعلیق، نستعلیق تندنویس خوب با علائم شکسته، نستعلیق زشت، نستعلیق دقیق، نستعلیق متوسط، نستعلیق درشت، نستعلیق خوانا، نستعلیق خوب، نستعلیق بدخوان، نستعلیق بد با اشتباهات و اغلاط املائی، و از نظر نوع کاغذ تحریر نیز: کاغذ شرقی، شرقی خاکستری، سفید اروپایی، سفداری شرقی، ضخیم اروپایی، کاغذ زرد رنگ اروپایی، کاغذ سفواری شرقی، کاغذ آبی اروپایی، کاغذ معاصر کارخانه‌ای و کاغذ قوقندی یا قوقندی و در بعضی از نسخ قوقندی نیز نوشته شده که اغلب کتابهای نفیس و دارای قدمت تاریخی بیشتر با خط نستعلیق خوب و روی این کاغذ (قوقندی) تحریر شده است از آن جمله: کتاب زبده الحقایق، کتاب‌های شش فصل و مرات المحققین ناصر خسرو، ظفرنامه بوذرجمهری - وزیر انوشیروان - کتاب گهرریزی تألیف گهرریزی ولد خواجه صالح یمگی و کشف الصلوات تألیف مبارک واخانی کتاب‌هایی هستند که با خط نستعلیق خوب روی کاغذ قوقندی تحریر یافته است.

و در بعضی از این فهرس فقط به فهرست نامگوی اکتفا شده است، از جمله: فهرست نامگو مخزن حمید سلیمان (ازبکستان) است، این گنجینه دارای ۷۵۵۴ مجلد کتاب و فهرست‌های آن با شناسه: شماره، نام کتاب، مؤلف، تاریخ کتابت، تعداد صفحات، اندازه، زبان و اضافات است.

و اما در فهرست نسخه‌های خطی فارسی در انستیتو نسخ خطی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان (فهرست نامگوی) تعداد ۱۳۸۳ نسخه خطی آمده است. ترتیب فهرست با تقدم حروف الفباست که تنها در این مجلد کتاب‌هایی که با عناوین «الف تا ذ»، یعنی اولین نسخه‌ای که معرفی شده «آتشکده» اثر: لطفعلی بیگ بن آقاخان بیگدلی شاملو اصفهانی متخلص به آذر (متوفی به سال ۱۱۹۵ ه. ق) و آخرین نسخه ذکر ملک‌الشعرا مولانا حسن کاشفی علیه الرحمه می‌باشد معرفی شده و فهرست جلد دوم این کتاب هنوز در ایران به چاپ نرسیده و در این فهرست تنها به شناسه‌های عنوان، اثر، نام کاتب، تاریخ کتابت، محل کتابت، اندازه و شماره ثبت نوشته شده، و در این فهرست تعداد ۱۷۰ نسخه خطی منحصر به فرد به اجمال معرفی شده و متأسفانه تصویری از نسخ نیامده، و از آن جایی که معرفی فهرست نسخ خطی آذربایجان موضوع اصلی این مقال می‌باشد در پایان تعدادی از نسخه‌های نفیس و نادر که با حروف M در کتابخانه مشخص و نگهداری می‌شود ذکر می‌گردد:

- ۱- احوال عمر خیام و رباعیات او (۱۵۳ پ - ۱۶۲ پ)
از: یاراحمد بن حسین رشیدی تبریزی (سده نهم هجری قمری)
تاریخ کتابت: سده ۱۱ ه. ق.
اندازه: ۱۴×۲۲ اسم
شماره ثبت: M - ۱۷۹
- ۲- اخبار و حکایات سیاحت سعادت قرین نواب میرمحسن با صحابت رفقای پاک فطرت و پاکیزه دین در سنه ۱۳۰۸ ه. ق.
از: میرمحسن بن حاجی سیداحمد نواب قزلباشی
تاریخ کتابت: ۱۳۰۸ ه. ق.
محل کتابت: شوشه
اندازه: ۲۰×۳۴ سم، ۱۶۴ گ
شماره ثبت: M - ۱۴۷
- ۳- اخلاق ظهیریه
از: فتح‌الله بن احمد بن محمود شیرازی (سده ۱۱ ه. ق)
تاریخ کتابت: سده ۱۳ ه. ق.
اندازه: ۱۶×۲۹ سم، ۷۲ برگ.
شماره ثبت: M - ۳۳۷
- ۴- اخلاق محسنی
نام کاتب: حسنعلی سلطان مازندرانی
تاریخ کتابت: ۱۲۴۴ ه. ق.
اندازه: ۱۳×۲۱ سم، ۱۵۵ گ.
شماره ثبت: M - ۳۹۲
- ۵- اخلاق محسنی
تاریخ کتابت: سده ۱۳ ه. ق.
شماره ثبت: M - ۸
- ۶- اخلاق ناصری
تاریخ کتابت: سده ۱۲ ه. ق.
اندازه: ۲۱×۳۴ سم، ۵۱ گ.
شماره ثبت: M - ۴۱۷
- ۷- تاج المائر
از: تاج‌الدین (صدرالدین) حسن
۸- تاریخ جهانگشای نادری «۱ پ - ۲۱۶ ر»
به خط: علی اصغر هزارجریبی
تاریخ کتابت: ۱۲۰۴ ه. ق.
اندازه: ۱۸×۲۹ سم.
شماره ثبت: M - ۱۳۹
- ۹- تاریخ قزلباشی
از: میرزا جمال جوانشیر بن محمدخان بیگ قزلباشی
تاریخ کتابت: ۱۲۹۴ ه. ق.
اندازه: ۱۷×۲۲ سم، ۱۴۰ گ.
- شماره ثبت: ۱۹۵ - M
۱۰- تاریخ گزیده
از: حمدالله بن ابی‌بکر بن احمد بن نصر مستوفی قزوینی (متوفی به سال ۷۵۰ ه. ق)
تاریخ کتابت: سده ۱۰ ه. ق.
اندازه: ۲۰×۲۶ سم، ۳۰۷ گ.
شماره ثبت: M - ۲۶۹
- ۱۱- تاریخ نامه راقم
از: شرف‌الدین اعلم بن نورالدین فرهاد سمرقندی
به خط: میرزا جمال بن میرزا نیاز
تاریخ کتابت: ۱۱۸۸ ه. ق.
محل کتابت: ۱ سفره
اندازه: ۱۳/۵×۲۰/۵ سم، ۲۵۴ گ.
شماره ثبت: M - ۲۹۳
- ۱۲- تاریخ نامه راقم
تاریخ کتابت: ۱۲۴۰ ه. ق.
اندازه: ۱۶/۵×۲۹/۵ سم، ۲۳۴ گ.
شماره ثبت: M - ۲۷۱
- ۱۳- تاریخ نامه راقم
به خط: ملا عبدالله کیشی
تاریخ کتابت: ۱۲۹۴ ه. ق.
اندازه: ۱۶×۲۶/۵ سم، ۲۲۲ گ.
شماره ثبت: M - ۲۸۰
- ۱۴- تاریخ نامه هرات
۱۵- تحفة الاحرار
از: نورالدین عبدالرحمن بن احمد جامی (متوفی به سال ۸۹۸ ه. ق)
تاریخ کتابت: سده ۱۰ ه. ق.
اندازه: ۱۷×۲۶ سم، ۶۳ گ.
شماره ثبت: M - ۲۶۱
- ۱۶- تحفه روحانی (۱۱۱-۱۱۸)
از: جلال‌الدین بن محمدبن اسعد دوانی
تاریخ کتابت: سده ۱۲ ه. ق.
اندازه: ۱۶/۵×۲۸/۵ سم.
شماره ثبت: M - ۲۰۲
- ۱۷- تحفة العراقرین (۱-۹۷)
به خط: شیخعلی کبری
تاریخ کتابت: ۱۲۳۰ ه. ق.
اندازه: ۱۵×۲۵ سم.
شماره ثبت: M - ۲۰۲
- ۱۸- تحفه مجدیه (۱۱۹-۱۳۳)

از: کمال‌الدین حسین بن علی واعظ کاشفی

تاریخ کتابت: سده ۱۲ هـ. ق.

اندازه: ۱۷×۲۸/۵ سم.

شماره ثبت: M. ۲۵۷

۱۹- تحفة المؤمنین

از: میرمحمد مؤمن حسینی بن میرمحمد زمان تنکابنی دیلمی

تاریخ کتابت: ۱۲۴۵ هـ. ق.

اندازه: ۱۸×۲۸ سم، ۵۲۷ گ.

شماره ثبت: M. ۲۴۳

۲۰- تحفة المؤمنین

به خط: محمدحسن

تاریخ کتابت: سده ۱۲ هـ. ق.

اندازه: ۱۷/۵×۲۳/۵ سم، ۲۳۰ گ.

شماره ثبت: M. ۳۱۷

پانویس‌ها:

۱. محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار. نسخه‌های خطی (دفتر هشتم. تهران: انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ۱۳۵۸ ش.

۲. مجموعه نسخ خطی مؤسسه شرق‌شناسی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان به نام ابوریحان بیرونی از لحاظ علمی و تعداد نسخ، یکی از غنی‌ترین و مشهورترین مخازن نسخ خطی شرقی محسوب می‌گردد. آثار ابونصر فارابی، ابوریحان بیرونی، ابوعلی سینا، یوسف حاجب، علامه زمخشری، فردوسی، نظامی، سعدی، امیرخسرو دهلوی، الخ بیگ، عبدالرحمن جامی، علیشیرنویایی و غیره جزو شاهکارهای ادب دنیا بوده و با عظمت اولیه خود قرون متمادی را پشت سر گذاشته تا به امروز رسیده است.

قدیمی‌ترین آثاری که در مؤسسه نسخ خطی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان نگهداری می‌شود «غریب‌الحديث» از ابن سلام است که بیش از یک هزار سال تاریخ کتابت دارد.

نسخ خطی این مؤسسه به زبان‌های ازبکی، عربی، فارسی، آذربایجانی، ترکی، اردو، تاتاری، ترکمنی، اویغوری بوده و حاوی علوم مختلفی چون تاریخ، ادبیات، علوم قرآنی، حقوق، نجوم، طب، زبان‌شناسی، ریاضی، موسیقی، جغرافیا، معدن‌شناسی، زراعت و رشته‌های دیگر علوم است.

۳. نسخ خطی کتابخانه عمومی سالتیکوف - شدرین پترزبورگ یکی از مخازن غنی جهان محسوب می‌شود. نسخ خطی این کتابخانه را می‌توان با نسخه‌های خطی انستیتوی شرق‌شناسی

سن پترزبورگ، انستیتو شرق‌شناسی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان، کتابخانه بریتانی در لندن و کتابخانه ملی پاریس

در یک ردیف قرار دارد.

در کتابخانه مذکور می‌توان گفت که نسخه‌های فارسی در کلیه رشته‌های علوم چون ادبیات، تاریخ، جغرافی، منطق، صرف و نحو، نجوم، ریاضی، طب و علوم قرآنی موجود بوده و اکثر آنها در ایران، افغانستان، آذربایجان، آسیای میانه، هندوستان و شهرهای ساحلی ولگا، کشورهای عربی کتابت گردیده و مربوط به سده‌های هشتم تا چهاردهم هجری شمسی است. و در مراکز:

۱- نسخ شرقی اساسی کتابخانه (تا تاریخ ۱۸۵۲ میلادی)

۲- نسخ شرقی خانیکوف (تاریخ ورود ۱۸۶۴ م)

۳- نسخ خطی (تاریخ ورود از ۱۸۵۲ تا حال)

۴- نسخ خطی کراچکوفسکی (سال‌های ۱۹۷۴-۱۹۷۱ م) نگهداری می‌شوند.

۴- در طول تاریخ منطقه کوهستانی بدخشان تاجیکستان از علوم و فرهنگ اسلامی به خصوص فرهنگ و تمدن ایران برخوردار بوده که در نتیجه بین مردم این سرزمین هم، شاعران، نویسندگان و علمای دینی رشد یافته‌اند. ادبیات بدخشان از دیرزمانی توجه محققان را به خود جلب نموده و از این رو دانشمندان روسی تعداد کمی از کتاب‌ها را در اوایل قرن بیستم میلادی جمع‌آوری کردند، از جمله:

در سال ۱۹۱۲ م ی. ی. زرובین هنگام سفر خود به شغنان بدخشان تعداد یازده نامگوی دستخط‌ها را به دست آورد، سپس در سال ۱۹۱۸ پروفیسور ا. ا. سیمونوف نه دستخط دیگر پیدا کردند که همه آنها را به موزه آسیایی تقدیم کردند.

از سال ۱۹۱۸ تا ۱۹۶۴ م. تعداد هیجده نامگو دست‌نویس که در پامیر بدخشان به مجموعه کلکسیون موزه آسیایی انستیتو خلق‌های آسیایی آکادمی علوم اتحاد شوروی سابق اضافه گردید.

شرق‌شناس دیگر د. ی. ایوانف طوری که یادآور می‌شود بعضی از نسخه‌های خطی را از راه‌های مختلف در بدخشان افغانستان و مناطق همجوار آن (چترال، سرقول، هنزه، کنجوت و...) بدست آورده است، او در رساله خود به نام «راهنمای ادبیات اسماعیلیه» بخش مخصوصی را به نام «مکتب بدخشان ناصرخسرو» ذکر کرده است. در بخش بعدی «مکتب الموت» او درباره ۹۶ اثر که دست‌نویس آنها را دریافت نموده است اطلاع می‌دهد.

انستیتو خلق‌های آسیایی آکادمی علوم اتحاد شوروی و انستیتو خاورشناسی آکادمی علوم تاجیکستان در سال ۱۹۵۹ م. گروه علمی به سرپرستی پروفیسور ا. ی. برتلس جهت جمع‌آوری و عکسبرداری کتب و نسخ خطی به بدخشان اعزام کرد که تا سال ۱۹۶۰ بیش از ۱۸۰ عدد دست‌نویس مختلف بدست آورد که در بین آنها ۳۰ اثر خیلی مهم وجود دارد، مانند، «اصول آداب»، «ام‌الخطاب»، «سلک گهردیر»، «وجه دین» ناصرخسرو، «ام‌الکتاب» و دست‌نویس کامل «پندیات جوانمردی» از زمره کتاب‌های معروف می‌باشد و بیشتر کتب این

درسال ۱۹۵۱ م. آکادمی علوم مستقل جمهوری تاجیکستان تأسیس شد. حوزه فعالیت آن، ادبیات، تاریخ، فلسفه و زبان تاجیکی بود و از آن به بعد در سال ۱۹۵۳ م. تمام نسخ خطی که از ابتدای سال‌های ۱۹۳۰ گردآوری شده بود در کتابخانه دولتی به نام ابوالقاسم فردوسی و دیگر مؤسسات علمی، تعلیمی، مدنی پایتخت این کشور - شهر دوشنبه - جمع شد، بدین ترتیب گنجینه نسخ خطی آکادمی جمهوری تاجیکستان تشکیل شد

و همچنین آثار خانه‌های کشورشناسی اکثر نواحی گردآوری شد. که طبق آمار سال ۱۹۹۳ م. در پژوهشگاه آثار خطی آکادمی علوم بیشتر از ۵۷۵۰ جلد نسخه خطی و ۶۳۴۰ جلد کتاب چاپ سنگی (لیتوگرافی) موجود است.

۶- فهرست نسخ خطی مجموعه رونقی در حقیقت کتابخانه شخصی فیض‌الله خواجه بن عنایت‌الله خواجه معروف به رونقی شهر - سبزی خطاط و کاتب متأخر - است که ایشان با قریب به هشتاد و هشت سال عمر توانستند، تعداد ۷۹ اثر خطی را در مخزن کتاب حولی (= حیات) خود جمع نمایند.

شهر سبزیاکش - همان زادگان معروف امیر تیمور گورکانی که - در مسافتی به ۸۰ کیلومتری سمرقند واقع است. گرچه در فاصله سال‌های ۱۷۴۷-۱۹۲۰ م. در حوزه ماوراءالنهر محدود به دو شهر سمرقند و بخارا بود، لیکن در همین ایام شهر سبزی، قریب به چهل خطاط و کاتب مشهور را به مجموعه این دو مکتب افزود.

فیض‌الله خواجه یا رونقی شهر سبزی یکی از این چهل خطاطی است که در فاصله سال‌های ۱۸۹۰-۱۹۷۸ مسیحی در زادگاه خود به امر کتابت مشغول بود. پدر وی میرزا ملافتی یکی از رهبران دینی شهر سبزی بود که پس از طی مدارج علمی در مکاتب سمرقند و بخارا، به سمت مفتی شهر سبزی برگزیده شد. او اندک زمانی پیش از آن به منصب قضاوت و امور دیوانی در این شهر نیز گمارده شده بود. فرزند وی که مردم محلی او را فیض‌الله مخدوم می‌نامند، گویا از همان دوران خردسالی به فراگیری اشعار فارسی و ترکی تعلقی خاص داشت و همین علاقه در کنار ذوق و استعداد ذاتی سبب شد تا خود او نیز به سرودن اشعار بپردازد.

رونقی در سال ۱۹۱۵ م. برخی از اشعار خود را که به زبان ازبکی سروده بود در «رساله تحفة الاحباب فی تذکرة الاصحاب» به چاپ سنگی انتشار داد، سپس هنگامی که استالین خودکامگی سیاسی را پیشه خود کرد و نسبت به اقلیت‌های شوروی سخت‌گیری کرد، او از منصب دولتی کناره گرفت و نزدیک به یازده سال (۱۹۴۹-۱۹۶۰ م) از ایام میانسالی را به کشت و زرع پنبه مصروف کرد. رونقی در همین ایام نیز با تسلط بر زبان‌های فارسی، ترکی، روسی و عربی در میان جامعه سنتی شهر خود از جمله مبرزین به شمار می‌آمد و اکثر مردم ولایت برای او احترام و قرب و منزلتی خاص قائل بودند. همانطور که ذکر شد در کتابخانه رونقی ۷۹ جلد اثر خطی که دربرگیرنده ۱۱۶ رساله

بخش مربوط به کتب اسماعیلی می‌باشد چنانکه بیشتر ساکنان بدخشان پیرو این مذهب می‌باشد.

به طور خلاصه این کلکسیون دارای اهمیت علمی خیلی زیاد بوده و مردم این ولایت در علم دوستی و ارج‌گذاری به فرهنگ و تمدن اسلامی به خوبی توانستند میراث نیاکان خود را محفوظ نگهدارند.

۵- ماوراءالنهر و خراسان از قدیم‌الایام از مرکزهای بزرگ تمدن ایرانی بودند و در طی قرن‌ها نسخه‌های خطی متعدده، آثار فارسی زبانان آفریده شده‌اند و جهت حفظ آن آثار در هر دوره تشکیل یافته‌اند.

در سال ۱۹۲۴ م. جمهوری خودمختار تاجیکستان در قسمت کوهستان شرقی امارات بخارا تشکیل شد، ولی علی‌رغم آنکه شهرهای بخارا و سمرقند که در مدارس و کتابخانه‌ها و مؤسسات علمی و فرهنگی داشتند، در اختیار جمهوری ازبکستان قرار گرفت و گرچه تا زمان خودمختاری دارای مکتب و مدرسه بوده است با این حال در سال ۱۳۲۶ که جمهوری تاجیکستان رسمیت یافت، از آن پس تلاش‌هایی در جهت حفظ آثار تاریخی و تأسیس کتابخانه انجام پذیرفت؛ به دنبال آن خرید کتاب به عهده کتابخانه پایگاه آکادمی علوم اتحاد شوروی در تاجیکستان، وزارت معارف و دانشکده‌های تعلیمی [تربیت معلم] شهرهای دوشنبه و خجند گذاشته شد که تعداد زیادی نسخه خطی جمع‌آوری گردید.

درسال ۱۹۵۱ م. آکادمی علوم مستقل جمهوری تاجیکستان تأسیس شد. حوزه فعالیت آن، ادبیات، تاریخ، فلسفه و زبان تاجیکی بود و از آن به بعد در سال ۱۹۵۳ م. تمام نسخ خطی که از ابتدای سال‌های ۱۹۳۰ گردآوری شده بود در کتابخانه دولتی به نام ابوالقاسم فردوسی و دیگر مؤسسات علمی، تعلیمی، مدنی پایتخت این کشور - شهر دوشنبه - جمع شد، بدین ترتیب گنجینه نسخ خطی آکادمی جمهوری تاجیکستان تشکیل شد.

سپس تعداد زیادی نسخ خطی در کتابخانه دولتی ملی تاجیکستان به نام ابوالقاسم فردوسی (بیشتر از ۲۲۰۰ نسخه)، دانشکده زبان و ادبیات تاجیک دانشگاه دولتی ملی تاجیکستان، خانه موزه ا.ا. سمیونوف (تابعه پژوهشگاه تاریخ و باستانشناسی)، انیستیتو تحقیقات زبان و ادبیات تاجیک به نام رودکی، آکادمی علوم تاجیکستان، کتابخانه‌های دانشگاه‌های آموزگاری شهرهای دوشنبه و خجند، شعبه آکادمی علوم تاجیکستان در ولایت کوهستان بدخشان (شهر خاروغ)

است و بیش از یکصد کتاب چاپ سنگی وجود دارد که از آن میان ۵۴ اثر به زبان فارسی، ۴۵ اثر به عربی، ۱۱ رساله به زبان فارسی و عربی، ۶ رساله به ازبکی و فارسی، ۲ اثر به ازبکی و یک اثر به زبان‌های فارسی، عربی و ازبکی می‌باشد.

۷- انستیتوی نسخ خطی در سال ۱۹۷۸ م / ۱۳۵۶ ش. به منظور جمع‌آوری کتب ارزشمند خطی و چاپی سنگی بنا نهاده شد. اینک در این انستیتو قریب به ۱۵۰۰۰ جلد کتاب خطی و سنگی نگهداری می‌شود که نزدیک به ۵۰۰۰ رساله را دربردارد. همچنین در مخزن این نهاد اسناد و مدارک شخصی ۱۵۰ نفر از ادبای معاصر ازبکستان در حجمی معادل ۵۰۰/۰۰۰ ورق نگهداری می‌شود. مزیت دیگر این مرکز حفاظت از ادبیات شفاهی به شکل اسناد، ترانه، تصنیف، چیستان و... می‌باشد که بخشی خاص را در این انستیتو اشغال نموده و جمعی از اندیشمندان را واداشته تا به تتبع و توصیف آنها همت گمارند. از جمله دیگر ذخایر ارزشمند این انستیتو کتب، اسناد و یادبودهایی به زبان‌های سعدی و ایغوری است. این مجموعه‌ها به نام کوه مخ و قود تغویلیگ معروف می‌باشد.

نخستین رییس این انستیتو حمید سلیمان (۱۹۰۹-۱۹۷۸ م) بود که این مجموعه بانالاش و اهتمام او پایه‌گذاری گردید، فلذا از این رو اینک انستیتو به نام او نام‌گذاری شده است.

مخطوطات موجود در انستیتوی حمید سلیمان دارای ذخایر ارزشمندی است که از این میان باید به ۲۵ نسخه از آثار علیشیرنویبی اشاره کرد، که کتابت پاره‌ای از آنها به قرون ۱۵-۱۶-۱۱ هـ. بازمی‌گردد. از خمسه نوابی ۶۰ نسخه موجود است که در یکی از این نسخ حتی رساله لسان‌الطیر این ادیب نیز جمع شده است. خطاط آن نسخه نفیس ابوالمکارم عبدالوهاب حجازی این اثر را در فاصله سال‌های ۹۸۷-۹۸۸ کتابت نموده و ۸ مینیاتور ارزنده را نیز ضمیمه اثر نموده است. از کلیات امیرعلیشیر نوابی نیز مجموعه‌هایی در مخزن موجود است که یکی از آنها افزون بر خزاین المعانی و خسمه آثار دیگری نیز مشاهده می‌شود.

یکی دیگر از مجموعه‌های ارزشمند انستیتوی حمید سلیمان اشعار و رسالات ادبیات متأخر ازبکی است که مجموعه آثار اشخاصی چون لطفی، مشرب، نادره، مونس خوارزمی، آگهی خوارزمی، مقیمی خوقندی، عوض خوارزمی، و فرقت و دیگران را شامل می‌شود. از مجموعه آثار تاریخی نیز کتب فراوانی چون روضةالصفاء، تاریخ‌الکامل ابن اثیر که در سالیان گذشته به ازبکی برگردانده شده و برخی متون تاریخی مورخان ازبک چون فردوس الاقبال مونس و زبده التواریخ آگهی و شجره خوارزمشاهی بیانی و... قرار گرفته است.

انستیتوی حمیدسلیمان علاوه بر مجموعه‌های ازبکی بسیاری از آثار گرانسنگ تمدن جهانی چون شاهنامه فردوسی، خمسه نظامی، آثار عطار، مولانا، سعدی، حافظ، امیرخسرو دهلوی، کمال خجندی، حسن دهلوی و... را نیز دارا می‌باشد.

در مخزن افزون بر آثار فارسی کتب نفیس عربی چون الحدیث

به قلم محی‌الدین بن شریف نسفی با کتابت ۱۲۷۶ م / ۶۵۱ هـ. هم قرار دارد که کهن‌ترین رساله انستیتو به شمار می‌رود.

۸. کتابخانه دولتی (لنین) در شهر مسکو واقع و در حال حاضر دارای ۶۰ نسخه خطی فارسی می‌باشد.

۹. تاریخ تأسیس کتابخانه ملی ترکمنستان به اواخر قرن ۱۹ میلادی برمی‌گردد. در سال ۱۸۹۲ فردی به نام کوراپاتکین. استاندار زاکاسپی با ارسال نامه‌هایی به ادارات روسیه از آنها خواست که برای تأسیس کتابخانه‌ای در مرکز عشق آباد کتاب بفرستد. در همان سال محل ویژه‌ای برای تأسیس کتابخانه و آغاز فعالیت آن اختصاص یافت و شخصی به عنوان مدیر کتابخانه در نظر گرفته شده که بیشتر حوزه فعالیت وی، وصول کتاب‌ها و انجام کارهای اداری و تنظیم کاربرگ‌ها بوده است.

در پنجم ماه مه ۱۸۹۵ م. این کتابخانه عمومی به عنوان نخستین کتابخانه در استان «زاکاسپی» با سه هزار نسخه کتاب - اکثراً به زبان روسی - در شهر عشق‌آباد آغاز به کار کرد و تا انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ م. اکثر نیازهای مالی کتابخانه از طریق اعانه‌های واصله از مردم و یک کتابخانه عمومی تأمین می‌شد.

در دسامبر ۱۹۱۷ حاکمیت شوروی به عشق آباد نیز سرایت کرد و در سال ۱۹۱۹ م. بنا به فرمان «شورای کمیساریای مردمی ترکمنستان» تمامی کتابخانه‌های موجود در مناطق تحت حاکمیت شوروی، ملی اعلام، و کتاب‌ها در دسترس عموم قرار گرفت، همچنین در این سال نام استان «زاکاسپی» به «ترکمنسکایاوبلاست» (یعنی استان ترکمن) تغییر نام داد. و سپس در مارس ۱۹۳۳ م. هیأت‌مدیره جمهوری ترکمنی اتحاد جماهیر شوروی براساس فرمان کمیته مرکزی اجرایی، نام این کتابخانه را به «کارل مارکس» نامگذاری کردند.

زلزله سال ۱۹۴۸ م. خسارت زیادی به این کتابخانه وارد آورد و در نتیجه آن، ساختمان کتابخانه فروریخت، ولی در مدت زمان کوتاهی، ساختمان موقتی ساخته شد و به این ترتیب در سال ۱۹۴۹ م. فعالیت این کتابخانه در ساختمان جدید، ادامه و توسعه یافت. به طوری که در سال ۱۹۸۳ م. این کتابخانه دارای ۴/۳ میلیون کتاب بوده است. این کتابخانه در سال‌های پس از کسب استقلال از کتابخانه «کارل مارکس» به نام کتابخانه «صفرمراد ترکمنباشی» (رئیس جمهوری فعلی ترکمنستان) تغییر نام داد.

همانطور که بیان شد بیشتر کتاب‌های این کتابخانه به زبان روسی است. بخشی نیز با عنوان «بخش کتاب‌های نایاب و ارزشمند» وجود دارد که قبل از کسب استقلال جمهوری ترکمنستان دارای پنج هزار عنوان نسخه خطی و کتاب‌های چاپی نایاب بوده است، همچنین در این بخش، نسخه‌هایی از قدیمی‌ترین روزنامه‌ها و مطبوعات ترکمنستان چون «ترکمن ایشچی» «آسخاباد» (چاپ سال‌های ۱۲-۱۹۱۱ م.)، «ترکمن خبرلری» (چاپ سال‌های ۱۹۰۴-۱۸۹۷) نگهداری می‌شوند.